

УДК 343.132

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2023.20.32>

Тетерятник Г. К.

д.ю.н., професор,

завідувач кафедри кримінального процесу

Одеського державного університету внутрішніх справ

Сомик О. С.

к.ю.н., доцент кафедри кримінального процесу

Одеського державного університету внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ

З початку повномасштабної збройної агресії РФ було вчинено за офіційною статистикою понад 91 тисяча воєнних злочинів [1]. Протягом цього часу виявлялися і продовжують виявлятися місця масових поховань (захоронень). Складно уявити, якою може бути їх кількість після деокупації територій, які сьогодні є тимчасово окупованими. Робота слідчих, слідчо-оперативних груп на місцях масових поховань має значну кількість особливостей, які пов'язані з відповідною психологічною підготовкою, організаційно-тактичними заходами, використанням криміналістичної техніки, взаємодією між різними органами та підрозділами.

Питання, пов'язані з особливостями проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування воєнних злочинів, досліджувалися у роботах таких вітчизняних вчених: І. В. Гловюк, О. М. Дуфенюк, О. В. Капліної, О. О. Кравчука, О. В. Пчеліної, Р. Л. Степанюка, Т. Г. Фоміної, М. І. Хавронюка, М. С. Цуцкірідзе, Ю. М. Чорноус, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, М. В. Шепітька, О. Г. Яновської та ін. Попри актуальність зазначеної проблематики у вітчизняних наукових джерелах цих питанням не приділено належної уваги. Слід позитивно відзначити алгоритми дій слідчих та слідчо-оперативних груп, методичні рекомендації та настанови з розслідування воєнних злочинів, розроблені Офісом Генерального прокурора та Головним слідчим управлінням Національної

поліції України, які містять рекомендації щодо організації та проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, на де окупованих територіях тощо.

Метою статті ж досягнення наукового результату у вигляді теоретико обґрунтованих положень щодо окремих питань огляду місць масових поховань та розробки на їх основі рекомендацій щодо практики їх застосування.

Проведення слідчих (розшукових) дій на місцях масових поховань являють собою організаційно складний, комплексний процес, до якого залучається широке коло фахівців, криміналістичних засобів та методик. Правові, морально-етичні, організаційні засади огляду місць масових знайшли своє відображення у низці важливих міжнародних керівництв, протоколів та методичних рекомендацій, розроблених міжнародними комітетами й організаціями. Серед них: Міннесотський Протокол, Борнмутський Протокол, Практичне керівництво для співробітників служб швидкого реагування (розроблений Міжнародним комітетом Червоно Хреста) та ін.

Основними принципами роботи у галузі захисту та розслідування масових поховань є:

- не нашкодити;
- забезпечити фізичну та емоційну безпеку, як слідчих та працівників, які працюють на таких місцях, так і родин загиблих;
- незалежність та неупередженість – слідчі групи повинні намагатися уникати, обмежу-

вати або пом'якшувати ситуації, які можуть привести до сприйняття їхньої діяльності як політично, релігійно або етнічно упередженої або контрольованої;

- конфіденційність – гарантії та дотримання конфіденційності персональних та інших ідентифікуючих даних;

- прозорість – усі етапи процесу розслідування, ексгумації, ідентифікації та повернення людських останків повинні бути максимально прозорими для всіх осіб, залучених до захисту та розслідування, сімей зниклих безвісти та громадськості; комунікації – створення на ранніх етапах та підтримка стратегій комунікації та каналів зв'язку (у тому числі через соціальні мережі) з постраждалими громадами, засобами масової інформації та громадськістю в цілому є важливими для забезпечення довіри, доброї волі та законності діяльності, інших життєво важливих аспектів, у тому числі інформування про місця поховання та зниклих безвісти, а також залучення до процесу ідентифікації та розслідування;

- реалістичні очікування – усі особи, залучені до захисту та розслідування масових поховань, повинні уникати прийняття зобов'язань перед сім'ями, які вони можуть бути не в змозі виконати [2].

Термін «масове поховання», який не визначено в міжнародному праві, використовується для позначення «місця або визначеної території, де міститься безліч (більше одного) похованих, затоплених або розосереджених на поверхні людських останків (у тому числі скелетованих, змішаних та фрагментованих), якщо обставини смерті та/або спосіб поховання тіл вимагають розслідування їх законності» [2].

Відповідно до норм Закону України від 10.07.2003 № 1102-IV «Про поховання та похоронну справу» термін «місце стихійного поховання» використовується у значенні місця поховання людини (одинарного чи масового) у місцевості, яка не призначена для цього [3].

Вченими виділяються наступні види захоронень:

- за кількістю похованих осіб: індивідуальні та масові (братські);

- за змінюваністю: первинні (ті, що не були піддані змінам) та вторинні (які зазнали змін внаслідок переробки або порушень цільності);

- за часом захоронення: синхронні (масові поховання, у яких тіла були захоронені приблизно в один час) та діахронічні (масові поховання, в яких тіла були поховані у різні часові періоди);

- за впливом факторів: порушені могили (в результаті природних процесів) та змінені (у результаті діяльності людини) [4].

В залежності від часу, оперативної, бойової обстановки, місцевості та багатьох інших факторів пошук останків може відбуватися завдяки використанню різних джерел інформації та відповідних методів. Найбільш розповсюдженими є допити свідків, аерознімки місцевості, супутникові фотографії, карти та замальовки, які зроблені свідками-очевидцями (особливо це є характерним для де окупованих територій). Специфічними методами є археологічна розвідка: зміни ґрунту, рослинності, фауни, які можуть свідчити про наявність поховання. Інтрузивні методи (обстеження лопатами або спеціальною технікою під контролем археолога), не інтрузивні методи (використання геофізичних методів) [4].

Місця масових поховань можуть істотно відрізнятися:

- за територією – від одного поховання, в якому знаходиться декілька тіл, – до сотень квадратних метрів (наприклад, масове поховання у м. Ізюм);

- кількістю виявлених трупів – від декількох – до сотень та тисяч;

- станом – природнім (в залежності від характеристики місцевості: ліс, поле, болотиста місцевість, межі населених пунктів тощо) та внаслідок змін різного характеру (в залежності від впливу погоди, кліматичних умов, часу виявлення таких місць, терміну, що пройшов з моменту захоронення – до моменту виявлення, механічного впливу на територію).

рію – робота техніки, військові дії поблизу тощо);

– обстановкою (зони активних бойових дій, заміновані території, території поблизу або в зоні стихійних лих та ін.)

Врахування усіх цих факторів є важливим для організаційного етапу роботи на місцях масових поховань: визначення необхідних сил та засобів (людських ресурсів, служб, техніки тощо), часу проведення слідчих (розшукових) дій на таких територіях.

Як правило, планування ініціює вище керівництво органів прокуратури, Національної поліції України та інших правоохоронних органів, для чого створюється оперативний штаб.

Координація дій має вирішальне значення для:

– оцінки масштабу та охоплення необхідних заходів;

– визначення необхідних ресурсів (наприклад, кількості бригад судмедекспертів, розміру моргів/місць зберігання тіл, кількості мішків для трупів і т.д.);

– зв'язки з регіональними/національними відомствами, які відповідають за роботу з останками;

– реалізації плану дій щодо поведження з останками та роботи з сім'ями загиблих;

– збору та обробки інформації про тіла загиблих та осіб, які зникли безвісти або

вважаються померлими, а також для фіксування інформації про зниклих безвісти;

– надання сім'ям та спільнотам точної інформації про роботу з останками та їх упізнання;

– дотримання відповідних культурних звичаїв при роботі з тілами, у тому числі при їх тимчасовому зберіганні або похованні [5].

Для розслідувань воєнних злочинів важливо розглядати масові поховання як місця скоєння злочинів і здійснювати заходи для їх захисту та безпеки. Територія навколо того, що може ідентифікуватися як масові захоплення, також є важливою. Поблизу або на периферії такого місця можуть бути докази, які містять інформацію про те, чи був скоєний злочин, або як саме він був скоєний [6].

Важливо забезпечити належну охорону місця події, адже резонансність таких злочинів обумовлює, як правило, присутність на місці події значної кількості журналістів, родичів ймовірних загиблих та сторонніх спостерігачів.

Заходи захисту можуть включати: огороження для забезпечення зовнішнього периметру; горизонтальне накриття для захисту останків, що лежать на поверхні, та захисту охоронців, а також здійснення моніторингу на об'єкті. Відповідні заходи також залежать від часу від моменту виявлення до розслідування, фактичних місцевих умов та ступеню вразливості об'єкту (тобто незахищеності від погодних умов та тварин). Для забезпечення місця поховання можуть знадобитися заходи захисту для тих, хто забезпечує безпеку, оскільки ставлення суспільства до них може бути негативними.

Не завжди є можливість отримати фізичний доступ до об'єкту, наприклад, коли слідчі не можуть потрапити на місце. У такому разі єдиним доступним заходом захисту буде дистанційний моніторинг за допомогою супутникових зображень. Захист слід забезпечити незалежно від наявності втручання до місця поховання [2].

В умовах збройного конфлікту та після деокупації територій перед початком робіт на місці події територія має бути оглянута відповідними спеціалістами з розмінування та вибухотехніками, адже самі тіла, що знаходяться у масових похованнях можуть бути підключені до вибухових пристроїв.

Робота слідчих, криміналістів та інших осіб, залучених до проведення слідчих (розшукових) дій координується старшими групи (груп). В залежності від обстановки, умов вони обирають найбільш доцільний спосіб проведення огляду місця події (наприклад, розбивають місце на відповідні сектори). При цьому кожен слідчий, спеціаліст на своїй ділянці проводить огляд за правилами, визначеним ст.ст. 237, 238 КПК України.

Враховуючи, що процес огляду місць поховань, вилучення та фіксування тіл, решток,

артефактів, які знаходяться у таких місцях є багатоетапним процесом, який продовжується призначенням відповідних судових експертиз, часто має складну логістику переміщення вилучених трупів та людських решток, може відзначатися тривалістю та специфікою їх зберігання, подальшої ідентифікації та пов'язаністю з різними кримінальними провадженнями. Усе це обумовлює необхідність відповідної методики збору останків, уніфікованого підходу до нумерації та описання могил, місць поховань, їх зв'язку з відповідними вилученими тілами та рештками, артефактами тощо.

Належний метод збору останків включає в себе: присвоєння кожному трупу унікального коду; у найкоротші терміни фотографування кожного трупа та фіксування інформації про нього; поміщення кожного тіла у спеціальний мішок; упорядковане тимчасове зберігання останків [5]. Доцільно визначитися з унікальними номерами останків та пов'язаних із ними артефактами. Зазначений номер також має відображатися в усіх процесуальних та інших документах, пов'язаних з транспортуванням тіл, решток, призначенням експертиз, зберіганням, впізнанням, видачею тощо.

Місце події у протоколі фіксується від загального до конкретного. Для позначення місця розташування масового поховання доцільно використовувати GPS координати, компас, прив'язки.

Важливе значення відіграє сам опис місця. Слід враховувати, що ним можуть бути, як поховання, які не мають жодних ідентифікаційних ознак, так і захоронення, на яких встановлені хрести, інші розпізнавальні знаки, на яких можуть міститися дані похованих осіб, певна нумерація, яка у подальшому може полегшити встановлення осіб похованих.

У місцях масового поховання можуть знаходитися не тільки цільні тіла, а й прикопані або ті, що залишилися внаслідок біологічного розпаду людські решти. Кожна з них має бути належним чином вилучена, упакована та щодо них мають бути призначені так само

судові експертизи, направлені на ідентифікацію загиблої особи та встановлення причин смерті.

Необхідним також є присвоєння кожному трупу, рештці порядкового номеру, далі – цей номер використовуватиметься і у постановках про призначення експертиз для ідентифікації тіл та останків, їх точного місця знаходження. Це створює умови для якіснішого доказування та швидкої ідентифікації. По-перше, кожному трупу необхідно присвоїти унікальний код, щоб запобігти втраті останків, забезпечити правильне заповнення документів і можливість відстежувати переміщення трупів та останків, а також сприяти їхньому пізнанню. По-друге, всій зібраній та записаній інформації про кожен труп також надають цей унікальний код.

Рекомендовано:

- присвоїти кожному тілу або частині (фрагменту) тіла унікальний код, що складається з літер та порядкового номера;

- унікальні коди не повинні повторюватись;

- попередньо домовитись про загальний підхід до створення унікальних кодів для трупів;

- унікальний код трупа може складатися, наприклад, із трьох елементів: 1) найменування місця, де виявили труп, 2) найменування групи, яка виявила труп, та 3) номеру;

- включення до коду інформації про те, де і ким було виявлено труп, надійніше забезпечує унікальність коду [5].

Збереження точного місця перебування останків, одягу чи інших предметів може є необхідним та невід'ємним для ідентифікації жертв. Відтак на місці події, під час огляду самого поховання, трупу, одягу звертається увага на всі деталі: анатомічні ознаки трупа, одяг, аксесуари, ознаки зовнішності тощо. Невеликий предмет, наприклад гаманець або перстень, який ненавмисно відсторонюється або відпадає через втручання в поховання, може ускладнити інсталяцію його відповідності з людськими останками. Крім

того, докази можуть заглиблюватися в землю, що ускладнює їх пошук або змінює їх початкове розташування.

Наприклад, під час ідентифікації тіл біля м. Ізюм жінка впізнала татуювання на тілі свого чоловіка. Таким чином з'ясувалося, що рука з синьо-жовтими браслетами належить її чоловікові. Зазначене підтвердили і проведені судові експертизи [7].

Крім того, низка слідів на трупах, рештках можуть вказувати на катування та насильницьку смерть осіб, тіла яких знаходяться у масовому похованні. Так, близько 60 загиблих, тіла яких були вилучені у м. Ізюм, мають поранення від обстрілів, майже півсотні – сліди насильницької смерті [8]. Це є важливим також для правильної кваліфікації, встановлення причин смерті, всіх обставин кримінального правопорушення, доказування воєнних злочинів рф на території України.

Рекомендовано при первинному зборі інформації щодо останків використовувати паперові бланки з детальним описом всіх даних щодо вилученого. У подальшому або, якщо це дозволяють обстановка та обставини проведення огляду, доцільно вести відповідні електронні бази. Інформація у ній може включати в себе такі речові докази, як особисті речі та фотознімки, відеозапис. Для запобігання втраті інформації та забезпечення збереження речових доказів необхідним є створення централізованої уніфікованої системи збору, накопичення та аналізу такої інформації, можливості її інтеграції до баз даних, пов'язаних із безвісно зниклими особами,

ДНК-даними тощо.

Фіксування огляду на місцях масових поховань доцільно здійснювати (за можливості) за допомогою відеозапису, під час якого слідчий, який проводить процесуальну дію, послідовно коментує – озвучує свої дії та описує об'єкти, які мають значення для кримінального провадження, порядок їх вилучення та упакування. Втім, особливості фіксування також будуть пов'язані із загальною обстановкою, у якій відбувається робота на місцях масових поховань (наближеністю до зон активних бойових дій, погодними умовами, наявними силами та засобами тощо).

Таким чином, огляд місць масових поховань є складним комплексом організаційних, процесуальних заходів, до яких залучається значна кількість фахівців з різних сфер. Під час проведення заходів, пов'язаних з оглядом місць масових поховань, необхідно дотримуватися відповідних процедур, пов'язаних із забезпеченням охорони цих місць, безпекою учасників слідчих (розшукових) дій, належним вилученням тіл та людських останків, їх транспортуванням тощо. Важливою складовою є взаємодія з родичами загиблих, ЗМІ, дотримання морально-етичних норм при поводженні з тілами та останками, артефактами. Перспективними напрямками дослідження є місце судової археології та антропології під час огляду місць масових поховань, проведення ДНК та інших досліджень з метою ефективної ідентифікації осіб загиблих, встановлення часу та причин їх смерті, використання сучасних криміналістичних засобів та методів у такій роботі.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
2. The Bournemouth Protocol on Mass Grave Protection and Investigation. URL : <https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2022/02/11489-FMC-Mass-Graves-Project-UKRAINE-V3.0-HIRES.pdf>.
3. Про поховання та похоронну справу : Закон України від 10.07.2003. № 1102-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text>.

4. Forensic Guide to the Investigation, Recovery And Analysis of Human Skeletal Remains. <https://eaaf.org/wp-content/uploads/2020/11/EAAF-Forensic-Guide-for-the-investigation-recovery-and-analysis-of-human-skeletal-remains.pdf>.
5. Management of Dead Bodies after Disasters: A Field Manual for First Responders. URL : https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0880.pdf
6. Mass Graves in Ukraine Should Be Treated as Crime Scenes – and Urgently Secured. <https://www.justsecurity.org/80986/mass-graves-in-ukraine-should-be-treated-as-crime-scenes-and-urgently-secured/>.
7. Стало відомо, кому належить рука з синьо-жовтим браслетом з могили в Ізюмі. URL : <https://www.unian.ua/society/masove-pohovannya-v-izyumi-stalo-vidomo-komu-nalezhit-ruka-z-sino-zhovtim-brasletom-11985069.html>
8. Як ідентифікують тіла з масового поховання в Ізюмі — репортаж DW. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/masove-pohovannya-v-izyumi-yak-identifikuyut-tila-yaki-shche-ne-vpiznali-novini-ukrajini-50283180.html>.

Анотація

Стаття присвячена питанням огляду місць масових поховань. Визначено, що проведення слідчих (розшукових) дії на місцях масових поховань являють собою організаційно складний, комплексний процес, до якого залучається широке коло фахівців, криміналістичних засобів та методик. Правові, морально-етичні, організаційні засади огляду місць масових знайшли своє відображення у низці важливих міжнародних керівництв, протоколів та методичних рекомендацій, розроблених міжнародними комітетами й організаціями. Серед них: Міннесотський Протокол, Борнмутський Протокол, Практичне керівництво для співробітників служб швидкого реагування (розроблений Міжнародним комітетом Червоно Хреста) та ін. Також відзначаються алгоритми дій слідчих та слідчо-оперативних груп, методичні рекомендації та настанови з розслідування воєнних злочинів, розроблені Офісом Генерального прокурора та Головним слідчим управлінням Національної поліції України, які містять рекомендації щодо організації та проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, на де окупованих територіях тощо.

Звертається увага на організаційні питання огляду місць масових поховань, основні принципи роботи у галузі захисту та розслідування масових поховань. Надається класифікація місць масових поховань та зазначається, про відсутність законодавчо визначеного поняття.

Вказується, що в залежності від часу, оперативної, бойової обстановки, місцевості та багатьох інших факторів пошук останків може відбуватися завдяки використанню різних джерел інформації та відповідних методів. Авторами акцентується увага на розрізненні місць поховань та проведенні оглядів на них, в залежності від характеристик території, кількості виявлених трупів, стану, змін різного характеру, обстановки.

Розглядаються заходи захисту місць та забезпечення безпеки учасників слідчих (розшукових) дій, використання відповідних криміналістичних тактик проведення огляду.

Окрема увага приділена методиці роботи з виявленими тілами, людськими останками та артефактами.

Ключові слова: огляд місця події, потерпілі, організація, розслідування, кримінальне провадження, воєнні злочини, фіксування, криміналістичні засоби, тактика, доказування.

Tetetiatsnyk H. K., Somyk O. S. Separate issues of inspection of places of mass graves

The article is devoted to the inspection of mass graves. It is determined that conducting investigative (research) actions at the sites of mass graves is an organizationally complex, complex process that involves a wide range of specialists, forensic tools and methods. The legal, moral, and organizational foundations of the inspection of public places are reflected in a number of important international guidelines, protocols, and methodological recommendations developed by international committees and organizations. Among them: the Minnesota Protocol, the Bournemouth Protocol, a practical guide for employees of rapid response services (developed by the International Committee of the Red Cross). Algorithms for the actions of investigative and investigative-operational groups, methodological recommendations and guidelines for the investigation of war crimes, developed by the Office of the Prosecutor General and the Main Investigative Department of the National Police of Ukraine, containing recommendations for the organization and conduct of investigative (search) actions under martial law are also noted. where are the occupied territories, etc.

Addresses organizational issues of inspection of mass burial sites, basic principles of work in the field of protection and investigation of mass graves. The classification of mass burial sites is provided and the absence of a legally defined concept is indicated.

It is indicated that, depending on the time, operational, combat situation, terrain and many other factors, the search for remains can take place thanks to the use of various sources of information and appropriate methods. The authors focus attention on distinguishing the places of graves and carrying out inspections on them, depending on the characteristics of the territory, the number of discovered corpses, the condition, changes of a different nature, the situation.

Measures to protect places and ensure the safety of participants in investigative (search) actions, the use of appropriate forensic tactics for conducting an inspection are considered.

Special attention is paid to the methodology of working with discovered bodies, human remains and artifacts.

Key words: inspection of the scene, victims, organization, investigation, criminal proceedings, war crimes, recording, forensic means, tactics, proof, mass graves, investigative (search) actions.